

Beata Wałęciuk-Dejneka

(Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny
w Siedlcach, Wydział Humanistyczny)

W CIENIU. ZOFII TOŁSTOJOWEJ (1844–1919) I ANNY DOSTOJEWSKIEJ (1846–1918) SKRYWANE PISARSTWO

Dzieje życia prywatnego są obszarem niezwykle interesującym, zarówno dla czytelników, jak i dla badaczy. W literaturze występują od dawna¹, przyjmując różne, synonimiczne określenia, np.: jako literatura dokumentu osobistego, narracje osobiste, pisma autobiograficzne, autobiografia, intymistyka². Należą do nich: pamiętniki, dzienniki, wspomnienia, listy, diariusze, raptularze, pisane przez znane i mniej znane osoby (np. dzienniki Stefana Żeromskiego, Marii Dąbrowskiej, Lwa Tołstoja, czy Anny Iwaszkiewiczowej, listy Juliusza Słowackiego, Jarosława Iwaszkiewicza, Leopolda Staffa, czy listy Marii z Szetkiewiczów Sienkiewiczowej), zapomniane, przemilczane czy pomijane indywidualności (np. Anna Kowalska, Pia Górską, Zofia Tołstojowa, Anna Dostojewska), które jednak zasługują na dostrzeżenie i docenienie.

Termin literatura dokumentu osobistego, wprowadzony przez Romana Zimanda, obejmujący szeroki obszar pisarstwa autobiograficznego we wszystkich jego gatunkowych odmianach, ma już swoje metodologiczne opracowanie³. Warto tu jednak przypomnieć, iż do grupy tychże dokumentów zalicza się wszystko, co jest nacechowane podmiotowością piszącego⁴. Ponadto, nie wnikając w szczegóły, charakterystyczną cechą literatury dokumentu osobistego, jak zaznacza Barbara Kubis, jest „postawa świadka, wyrażona najczęściej we wspomnieniach, pamiętnikach i autobiografiach oraz postawa wyznania, dostrzegana w dziennikach”⁵.

¹ Zob. więcej na ten temat, np. *Historia życia prywatnego*, t. 1–5, red. różne, wyd. różne.

² M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt: świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2000, s. 14.

³ Zob. więcej, m.in.: R. Zimand, *Diarysta Stefan Ż*, Wrocław 1990; M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt...*; B. Kubis, *Poznawcze i kształtujące walory literatury dokumentu osobistego*, Opole 2007; Z. Ziątek, *Wiek dokumentu*, Warszawa 1999; R. Lubas-Bartoszyńska, *Między autobiografią a literaturą*, Warszawa 1993 czy też, *Styl wypowiedzi pamiętnikarskiej*, Kraków 1983; T. Czerska, *Między autobiografią a opowieścią rodzinną. Kobięce narracje osobiste w Polsce po 1944 roku w perspektywie historyczno-kulturowej*, Szczecin 2011.

⁴ Więcej: M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt...*, s. 14–18.

⁵ B. Kubis, *Poznawcze i kształtujące walory literatury dokumentu osobistego...*, s. 27 i n.

Za Tatianą Czerską (i innymi badaczami) przyjmuję więc określenie „narracje osobiste” jako pojemne znaczeniowo, łączące różne perspektywy interpretacyjne: literaturoznawczą, psychologiczną i kulturową oraz obejmujące swoim zakresem różne konwencje gatunkowe (m.in.: wspomnienia, pamiętniki)⁶. Na szczególną uwagę w tej grupie narracji zasługują pamiętniki i wspomnienia kobiet, stąd pod ogłęd naukowy, do analizy i interpretacji, wybrałam fragmenty pisarstwa osobistego Zofii Tołstojowej oraz Anny Dostojewskiej, żyjących i działających na przełomie XIX i XX wieku⁷.

Jak zauważa Małgorzata Czermińska,

*wypowiedzi autobiograficzne tworzone przez kobiety zaistniały w kulturze europejskiej kilka wieków temu, (...) badanie pewnych odrębnych rysów kobiecych autobiografii datuje się od kilku dziesięcioleci, ale już to stanowi niezbywalny element w studiach nad literaturą dokumentu osobistego*⁸.

Narracje te portretują kobiety pozostające w ramach tradycyjnych układów patriarchalnych, gdzie dominująca była rola żony, matki, czy gospodyni, prowadzącej dom. Kategorię tę reprezentują przeważnie generacje kobiet urodzonych w XIX wieku. Ich wybory, możliwości decydowania o własnym losie były mocno ograniczone, uzależnione od pochodzenia społecznego, układu stanowego czy zasad panujących w rodzinie. Trzeba jednak pamiętać, iż kobiece narracje osobiste mogą dostarczyć cennego materiału do ukazania przemian kulturowych na przestrzeni wieków.

*Studia nad kobiecymi autobiografiami otwierają możliwość uzyskania odpowiedzi na pytania o zmianę mentalności, sposobów przeżywania i doświadczania otaczającej rzeczywistości oraz przemiany tożsamości indywidualnej – podkreśla Czermińska*⁹.

Zofia Andriejewna Tołstojowa, z domu Bers, żona Lwa Tołstoja, urodziła się w Moskwie, w 1884 roku (starego stylu), 22 sierpnia. Bersowie mieli trzy córki. Poziom kulturalny domu Bersów był wysoki. Dzieci otrzymały staranne wykształcenie domowe i wyróżniały się uzdolnieniami oraz zainteresowaniami

⁶ Por. T. Czermińska, *Między autobiografią a opowieścią rodzinną...*, s. 25.

⁷ O Zofii Tołstojowej i Annie Dostojewskiej pisałam już wcześniej (w ramach kobiecego projektu „bycia-w-świecie”), zob. B. Wałęciuk-Dejneka: *Nowa „ja”*. *Autorskie stwarzanie siebie na podstawie „Pamiętników” Zofii Tołstojowej (wybór)*, [w:] *Tożsamość kobiet: silne indywidualności w sztuce, literaturze i religii*, red. J. Posłuszna i B. Wałęciuk-Dejneka, Kraków 2014, s. 49–56; *Kobiece koncepcja „bycia-w-świecie”: „ja” w rodzinie*. Z „Pamiętników” Zofii Tołstojowej (wybór), „Prace Literaturoznawcze” 2015, nr 3, s. 197–208 oraz *Kobiece doświadczanie drogi: „ja” w podróży*. *Rozważania na podstawie „Wspomnień” Anny Dostojewskiej*, „Prace Literaturoznawcze” 2016, nr 4, s. 99–113.

⁸ M. Czermińska, *O autobiografii i autobiograficzności*, [w:] *Autobiografia*, red. M. Czermińska, Gdańsk 2009, s. 6.

⁹ Szerzej pisze o tym Tatiana Czermińska, por. T. Czermińska, *Między autobiografią a opowieścią rodzinną...*, s. 7 i n.

intelektualnymi. Tołstojowa jest autorką mało znanych polskiemu czytelnikowi *Pamiętników*, wydanych w Polsce pierwszy raz w Wydawnictwie Literackim w Krakowie, w 1968 roku, w wyborze i tłumaczeniu Marii Leśniewskiej, z przedmową Wiktora Jakubowskiego oraz wznowionych w 2014 roku w Warszawie przez PWN. Najnowsze słowniki definiują wyraz: pamiętnik jako

gatunek paraliteracki, będący prozatorską (sporadycznie wierszowaną) relacją z wydarzeń rozgrywających się w przeszłości, podanych w porządku chronologicznym, w którym brał udział lub które obserwował autor – narrator dzieła (...) dwuwarstwowa konstrukcja prowadzona jest w pierwszoosobowej narracji¹⁰, czy jako utwór literacki obejmujący opisy wydarzeń oparte na bezpośredniej obserwacji autora, jego wspomnieniach i przeżyciach (...) bez zamiaru ich wydania¹¹.

Ponadto, jest on dokumentem życia jednostkowego i rodzinnego, stanowi świadectwo dziejów i przemian narodu¹².

Wiktor Jakubowski w przedmowie do tomu zaznacza, iż Zofię, zwaną Sonią,

w najwyższym stopniu cechowało zamilowanie przenoszenia na papier swych myśli, a zwłaszcza stanów emocjonalnych, czemu zawdzięczmy powstanie bezcennego dla nas dzieła jej życia, jakim są „Pamiętniki”.

Od młodzięcych lat próbowała też swoich sił w literaturze.

Jako szesnastoletnia panna napisała i dała później Tołstojowi do przeczytania spaloną potem przez siebie powieść „Natasza”, w której ukazane zostały stosunki panujące w rodzinnym domu¹³.

Pamiętniki Tołstojowej są osobistymi relacjami z wydarzeń, opisami różnorodnych osób i miejsc, stanów duszy, myśli, rozterek, smutków i radości dnia codziennego. I chociaż gatunkowo w pamiętniku podmiot eksponuje wydarzenia, w których brał udział, mniej natomiast przeżyć własnych¹⁴, to w odniesieniu do tomu Tołstojowej, trudno jest tak stwierdzić. Jej relacje, bardziej skupione są na życiu wewnętrznym, przedstawiają stany psychiczne i duchowe, codzienne zmagania i szamotania z problemami, a na dodatek prowadzone są przez długi czas (od 1860–1891). Najwięcej można w nich odnaleźć opisów, dotyczących poświę-

¹⁰ M. Bernacki, M. Pawlus, *Słownik gatunków literackich*, Bielsko-Biała 1999, s. 278.

¹¹ *Słownik języka polskiego*, t. 6, red. W. Doroszewski, Warszawa 1964, s. 59.

¹² W polszczyźnie XVII czy XVIII wieku słowo pamiętnik definiowane było nieco odmiennie, zob. Z. Wojtkowiak, *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródłoznawstwo. Źródła narracyjne*, cz. 1, *Pamiętnik. Tekst literacki*, Poznań 2001, s. 51 i n., A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957, s. 392–393, S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 4, Lwów 1858, s. 30–31.

¹³ Z. Tołstojowa, *Pamiętniki*, wybór i tłum. M. Leśniewska, przedmowa W. Jakubowski, Kraków 1968, s. VI.

¹⁴ M. Czermińska, *O autobiografii i autobiograficzności...*, s. 14.

cenie, kobiecej ofiarności, troski, dbałości o dom i rodzinę. Ale są też nastroje lękowe, obawa o dzieci i męża, zmartwienia i kłopoty.

Roman Zimand tego rodzaju kondycje i wewnętrzne napięcia, uzewnętrzniane w relacjach osobistych nazwał „światem pisania o sobie wprost”, a związane z tym właściwości wyznaczane są „zarówno przez osobowość autora, jak i przez wzorce kulturowe epoki”¹⁵. Takie stwarzanie siebie, konstruowanie swojej tożsamości, przynależności do rodziny, narodu, czy świata, to proces twórczy, który można określić za Pawłem Rodakiem, jako „akt autointerpretacji”¹⁶. Tworzenie, kreowanie poprzez pisanie, utożsamiane są z procesem konstruowania świadomości, dzięki czynnościom autorefleksji i autoanalizy, pełniącym funkcję porządkującą, terapeutyczną, czy dyscyplinującą. Głębokie zadumy nad samą sobą, nad swoim życiem, pracą, próby kreowania własnego „ja”, stwarzania siebie na nowo, to jeden z głównych motywów, przewijających się w zapiskach żony Tołstoja¹⁷. Oto pewnego dnia Zofia stwierdza:

*Tak często zostaję sama ze swymi myślami, że mimo woli zjawia się potrzeba pisania pamiętnika. Czasami mi ciężko, ale dziś bardzo mi miło być sam na sam z własnymi myślami, nikomu o nich nie mówiąc. Czegóż tam nie ma w tej głowie!*¹⁸

Poza tym, prowadzenie własnych narracji, podyktowane motywacjami twórczymi, stanowi równie ważne doświadczenie i życiową próbę. Wskazuje na to Paweł Rodak, nazywając ów akt „zapisywaniem własnego pisania”, co równie dobrze można odnieść np. do Tołstojowej, która poprzez sformułowania „znów pamiętnik”, „jestem sama więc piszę”, „zjawia się potrzeba pisania pamiętnika”, „piszę” ujawnia siebie, pozostawia ślad pewnej zażyłości z czytelnikiem, czy wzajemnej bliskości między pisarstwem a egzystencją. Podobnie czyni Dostojewska, kiedy wyjaśnia:

*Dziennik postanowiłam prowadzić stenograficznie z wielu powodów. (...) Przy tym za granicą byłam całkowicie samotna, nie miałam z kim dzielić się swoimi spostrzeżeniami, a niekiedy nawet wątpliwościami, więc dziennik był moim przyjacielem, któremu powierzałam wszystkie myśli, nadzieje i zwątpienia*¹⁹.

Tołstojowa zrezygnowała z własnych ambicji artystycznych, a przyjęła rolę żony, matki i gospodyni, powiernicy i sekretarki męża. Wyznaczyła sobie funkcję

¹⁵ R. Zimand, *Diarysta Stefan Ż...*, s. 17–18.

¹⁶ P. Rodak, *Dziennik pisarza: między codzienną praktyką piśmienną a literaturą*, „Pamiętnik Literacki” 2006, z. 4, s. 35.

¹⁷ Więcej na ten temat: B. Wałęciuk-Dejneka, „Nowa „ja”. Autorskie stwarzanie siebie na podstawie „Pamiętników” Zofii Tołstojowej (wybór)....

¹⁸ Z. Tołstojowa, *Pamiętniki...*, s. 39 (z dnia 25 lutego 1865).

¹⁹ A. Dostojewska, *Wspomnienia...*, s. 130.

sprzeczną z jej wewnętrznym „ja”, uznając jednak, że jest do tej roli powołana. Michelle Perrot, przedstawiając historię kobiet, zaznacza:

Kobieta jest łączniczką z innym światem. Może być medium, muzą, nieocenioną pomocnicą, kopistką, sekretarką, tłumaczką²⁰.

Tak pisze żona Tołstoja:

*Wciąż przepisuję pamiętnik Lowoczki [...].
Cały czas od rana przepisywałam pamiętnik Lowoczki [...].
Przepisuję dziś utwór Lwa Nikolajewicza O sztuce [...]²¹.*

Analogiczną rolę wyznaczyła sobie w życiu małżeńskim kolejna z przywoływanych w tytule bohaterek, Anna Dostojewska, z domu Snitkin, druga żona Fiodora Dostojewskiego, która przyjęła u niego pracę stenografistki:

Gdzie szykuje się ta praca? – zaciekawiałam się. – U pisarza Dostojewskiego. Pracuje teraz nad nową powieścią i postanowił pisać ją przy pomocy stenografa (...). Zgodziłam się bez namysłu. Nazwisko Dostojewskiego znane mi było od dzieciństwa²² – wspomina Anna.

Po długiej i żmudnej współpracy nad powieścią, 8 listopada 1866 roku, Fiodor Dostojewski wyznał Annie miłość i poprosił, by została jego żoną:

proszę sobie wyobrazić, że ten artysta to ja, że wyznałem pani miłość i poprosiłem o rękę. Co by mi pani odpowiedziała? (...) Moja odpowiedź brzmiałaby, że pana kocham i będę kochać całe życie!²³

Anna Dostojewska, z domu Snitkin, urodziła się 30 sierpnia 1846 roku w Petersburgu. Była zdolną i pilną uczennicą, skończyła Szkołę św. Anny, żeńskie gimnazjum oraz liczne kursy pedagogiczne, na które zapisywała się w celu dalszego kształcenia. Znała język niemiecki, studiowała literaturę różnych krajów, była ocytana, ukończyła stenografię, stąd mogła być poleconą do pracy literackiej. Anna była kobietą szczególnie w życiu Dostojewskiego: nie tylko żoną, ale i inspiratorką wielu działań, współautorką, pierwszą czytelniczką dzieł, doradczynią, również idealną partnerką życiową. Posiadała niezwykle przydatny w okolicznościach, w jakich się znalazła, zmysł do rachunków. Nieporadnemu i nierozsądnemu w sprawach pieniężnych pisarzowi los zesłał wyjątkową finansistkę, służącą ekonomicznym interesom swego męża²⁴.

²⁰ M. Perrot, *Moja historia kobiet*, tłum. M. Szafranska-Brandt, Warszawa 2009, s. 117.

²¹ Z. Tołstojowa, *Pamiętniki...*, s. 79, 80, 177 (odpowiedni z dni: 8 grudnia 1890 r., 11 grudnia 1890 r. czy nieco później 1 sierpnia 1897 r.).

²² A. Dostojewska, *Wspomnienia...*, s. 17.

²³ Tamże, s. 48.

²⁴ E. Pogonowska, *Żona Gracza. Uwagi na marginesie pism autobiograficznych Anny Dostojewskiej*, [w:] *Księgowanie. Literatura, kobiety, pieniądze*, red. I. Iwasiów, A. Zawiszewska, Szczecin 2014, s. 194.

Kobiece narracje osobiste, te „mikrohistorie”²⁵, jak je nazywa Ewa Domańska, w przeciwieństwie do autobiografii męskich, koncentrują się na szczegółach, drobiazgach, prezentują codzienność, zwykłość, powszechność. Opowiadają o problemach, kłopotach, egzystencji domowej, relacjach wewnątrzrodzinnych, niekiedy mentalności czy seksualności²⁶. W przypadku Tołstojowej czy Dostojewskiej, ukazują je jako kobiety nieprzeciętne i niestereotypowe, zdolne, obdarzone wybitnym intelektem, o rozległych zainteresowaniach, zdumiewającej energii, odczytaniu w zakresie literatury pięknej, naukowej i filozoficznej oraz posiadające cenny zmysł estetyczny czy ekonomiczny. Obie przedstawiają siebie jako oddane i wierne żony, opiekuńcze matki, niezastąpione gospodynie, które poświęciły swoje życie i czas przestrzeni domowej. Pisanie pamiętnika czy wspomnień stworzyło im możliwość wypowiedzenia się, wydobywania i pokazania siebie jako kogoś niepowtarzalnego, innego oraz zaistnienia poza kręgiem własnego otoczenia, kiedy z różnych powodów i ograniczeń nie można było czy nie wypadało mówić. To również forma dialogu z ewentualnym czytelnikiem, wyrażenie siebie, pisanie sobą o sobie, proces kształtowania siebie jako jednostki kreatywnej. Odbiorca jawi się więc jako powiernik, przed którym autor odsłania swą tajemnicę. Ale tylko przed tym, który potrafi i chce go zrozumieć. Czytanie narracji osobistych to eksploracja własnego „ja”, poruszanie się w przestrzeni wewnętrznej, w przestrzeni myśli, uczuć, wrażeń ich nadawcy, w głębinach pamięci. To także obserwacja i penetracja obszaru pomiędzy „mną” a „innym”²⁷. Spotkanie z czytelnikiem jest więc pewnego rodzaju celem (czy jednym z celów) powstawania opowieści o sobie. W narracjach Dostojewskiej, bohaterem wspomnień jest oczywiście Fiodor, o którym wspomina nawet, gdy opisuje zdarzenie dotyczące zupełnie czegoś innego: wizyty w galerii, spaceru, indywidualnej lektury, rozmowy, rytualnego popijania herbaty na tarasie:

*Mąż przeprowadził mnie przez wszystkie sale prosto do Madonny Sykstyńskiej – obrazu, który uważał za najważniejszy przejaw geniuszu ludzkiego. Później obserwowałam, jak mąż całymi godzinami stał przed tym urzekającej piękności płótnem zamyślony i wzruszony*²⁸.

Podział żon na inspiratorki, żony neutralne, pośrednie i żony, które przeszkadzają, dokonał Jurij Drużnikow, zob. J. Drużnikow, *Rosyjskie mity. Od Puszkina do Pawlika Morozowa*, tłum. F. Ociepka, M. Putrament, Warszawa 1998, s. 73. Anna Dostojewska wraz z Zofią Tołstojową, Nadieżdą Mandelsztam i Wierą Nabokową, należała do grupy pierwszej.

²⁵ E. Domańska, *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999.

²⁶ T. Czerska, *Historia rodziny – rodzina w historii*, [w:] *Prywatne/publiczne. Gatunki pisarstwa kobiecego*, red. I. Iwasów, Szczecin 2008, s. 196.

²⁷ Zob. więcej: M. Czermińska, *Postawa autobiograficzna*, [w:] *Studia o narracji. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, Wrocław 1982, s. 230.

²⁸ A. Dostojewska, *Wspomnienia...*, s. 126.

Tłumacz wspomnień, Zbigniew Podgórzec, tak wyjaśnia powód ich powstania:

Wspomnienia spisała Anna Dostojewska – jak sama przyznaje w jednej z wypowiedzi – z dość wyraźnym celem: ukazania wreszcie postaci swego genialnego męża w prawdziwym świetle. Pragnęła w nich rozprawić się z niektórymi sądami o Dostojewskim jako człowieku. (...) Miłość Anny modeluje nam idealną statwę Dostojewskiego, pomnikową postać przeznaczoną dla potomności. Czy jest to Dostojewski prawdziwy? Niewątpliwie tak, choć niezwykle jednostronnie ukazany. Anna jest najsympatyczniejszą brązowniczką. Najsympatyczniejszą, bo bezgranicznie zakochaną²⁹.

I chociaż opowiada o mężu i walczy o jego dobre imię, to jednak sporo opowiada o sobie i swoim życiu. Ów wysiłek samopoznania, dokonujący się w trakcie przywoływania z pamięci faktów i zdarzeń, świadczy, iż taka forma aktywności twórczej odgrywa ważną i czynną rolę w życiowej sytuacji piszącego. W tradycji badawczej, jak podkreśla Małgorzata Czermińska, kompozycja wspomnień bywa bardziej otwarta w stosunku do pamiętnika czy autobiografii, z tendencją do fragmentaryczności, a podmiot może zmieniać swoją pierwszoplanową rolę, organizując poszczególne partie tekstu wokół wybranych zdarzeń lub osób³⁰.

Dostojewska okazała się być kobietą niezależną, wolną, samodzielnią i odważną, ceniącą różne przejawy żeńskiej aktywności. Tak pisała:

Jedną z przyczyn naszej ideowej rozbieżności zdań była tak zwana „kwestia kobieca”. Należałam do pokolenia lat sześćdziesiątych i zdecydowanie opowiadałam się za prawami i niezależnością kobiet. Oburzałam się więc na męża o jego, moim zdaniem, niesprawiedliwy stosunek do tej sprawy. Byłam nawet gotowa uważać podobny pogląd za osobistą obrazę i nieraz mu to mówiłam. Pamiętam, jak kiedyś, widząc mnie zmartwioną, Fiedia zapytał:

- Anieczko, a co ci jest? Czy nie dotknąłem cię czymś?*
- Owszem, tak. Niedawno rozmawialiśmy o nihilistkach i tyś je okrutnie znieważył.*
- Przecież nie jesteś nihilistką? Dlaczego więc się obrażasz?*
- Nie jestem nihilistką, to prawda, jestem jednak kobietą i przykro mi, kiedy słyszę, gdy się mówi źle o kobietach³¹.*

Potrafiła też wyrazić swoje niezadowolenie i oburzenie, jeśli mąż zbyt mocno krytykował i przeciwstawiał się sprawom praw kobiet i ich dążeniu do niepodległości:

Bardzo mi się nie podobało u mojego męża to, że we wszystkich sporach ze mną zarzucał, iż kobiety mojego pokolenia cechuje brak jakiegokolwiek wytrwałości, że nie potrafią z uporem i konsekwentnie dążyć do wyznaczonego celu (...). Nie wiem dlaczego klótnia ta sprawiła, że rozgniewałam się i oświadczyłam mężowi, iż na swoim własnym przykładzie udowodnię mu, że kobieta przez długie lata może pasjonować się pociągającą ją ideą³².

²⁹ Z. Podgórzec, *Posłowie tłumacza*, [w:] A. Dostojewska, *Wspomnienia...*, s. 381–382.

³⁰ M. Czermińska, *O autobiografii i autobiograficzności...*, s. 14.

³¹ A. Dostojewska, *Wspomnienia...*, s. 130.

³² Tamże, s. 131, 132.

Narracje osobiste nie unikają trudnych kwestii, dotyczących toksycznych relacji w rodzinie, między małżonkami, między rodzicami i dziećmi. Portretują różne, niekiedy trudne i negatywne typy osobowościowe. Często źródłem konfliktów bywa choroba psychiczna, czy nerwowe stany załamania, depresje, „wywołane między innymi uwięzieniem tych kobiet w gorsecie patriarchalnego porządku”³³. Tak jest u Tołstojowej:

*On budzi we mnie wstręt tym swoim ludem. Czuję, że albo ja, to jest ja (...) albo lud i gorąca miłość L. do niego. To egoizm, ale trudno. Żyję dla niego i nim, chcę tego samego, bo inaczej mi tu ciasno i duszno. Dzisiaj ucieklam, bo do wszystkiego i do wszystkich poczułam wstręt. Do ciotuni, do studentów, do N.P., do ścian, do życia (...). On niecierpliwi się i złości. Bóg z nim, jest mi dziś tak dobrze i lekko, bo jestem dziś niezależna, a on był ponury, ale dzięki Bogu mnie nie zaczepiał*³⁴.

Pisarstwo kobiet w przestrzeni kulturowo-społecznej XIX-wiecznej Rosji nie było sprawą oczywistą i łatwą. Wiek ten, nie tylko zresztą w Rosji, wyznaczał kobiecie miejsce poza sztuką uprawianą czynnie i lokował ją w sferze pośrednio związanej z działalnością artystyczną. To mężczyzna oceniał społeczeństwo, poddawał pod ogląd stosunki międzyludzkie i państwowe, pełnił rolę podmiotu twórczego, był filozofem, prawodawcą, a kobieta jego mużą, jednym z opisywanych elementów porządku społecznego czy też fascynującym wizualnie i erotycznie tematem. Aktywne zajęcie się działalnością twórczą wymagało od kobiety determinacji i odwagi, oceniano bowiem nie tylko jej poczynania artystyczne, lecz także ją jako osobę³⁵. W Rosji natomiast „sytuacje czy sprawy kobiece” były bardziej skomplikowane. Jak podkreśla Wanda Laszczak,

*literaturoznawstwu radzieckiemu przez całe dziesięciolecia obce były próby przybliżenia czy choćby przypomnienia obecności kobiet w kulturze duchowej dawnej Rosji*³⁶.

Ponadto wychodzenie kobiet z ukrycia, walka o ich prawa, m.in. do działań artystycznych, miały w Rosji inny przebieg niż dzieje emancypacji na Zachodzie

rozpoczęte przez George Sand (...). Przewyciężenie przez kobietę „oporu środowiska” we Francji, Anglii a nawet w Niemczech w I połowie ubiegłego stulecia [XIX wieku

³³ T. Czerna, *Między autobiografią a opowieścią rodzinną...*, s. 153.

³⁴ Z. Tołstojowa, *Pamiętniki...*, s. 20 (z dnia 23 listopada 1862).

³⁵ Por. W. Okoń, *Ludzkie zadanie, czyli o kobiecie i sztuce w XIX wieku*, [w:] W. Okoń, *Wtajemniczenia. Studia z dziejów sztuki XIX i XX wieku*, Wrocław 1996, s. 30; E. Komisaruk, *Od milczenia do zamknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty*, Wrocław 2009, s. 131–136. Ewa Komisaruk podkreśla jeszcze, iż kobiety „zdawały sobie sprawę z tego, że zmiana obowiązującego status quo nie leży w interesie mężczyzn. Odzwierciedlają to przekonanie nie tylko wystąpienia publiczne kobiet, nie tylko poświadczone ich doświadczeniem życiowym teksty autobiograficzne. Również fikcja literacka obfituje w opisy zdarzeń, które tę diagnozę potwierdzają”, tamże, s. 133.

³⁶ W. Laszczak, *Twórczość literacka kobiet w Rosji pierwszej połowy XIX wieku*, Opole 1993, s. 5.

– dop. B. W-D] przebiegało w znacznie bardziej sprzyjającym klimacie niż w Rosji. Tu owo „pokonywanie rzeczywistości” odbywało się w aurze trwającego od wieków konfliktu między wolnością wewnętrzną jednostki a zewnętrznym przymusem despotycznego państwa; tu nie znano prawidłowości administracyjnych, którymi na Zachodzie regulowano kwestię wolności indywidualnej, obca też duchowości i obyczajowości wschodniej była rozpowszechniona na Zachodzie zasada woluntaryzmu i personalizmu³⁷ – dodaje Laszczak.

Czynnikiem sterującym i wywierającym sprzeciw wobec prób podejmowanych przez niewiasty czy w ich interesie, była postawa Cerkwi Prawosławnej, niechętniej przejawom feminizmu w życiu publicznym. Nauka społeczna Cerkwi konsekwentnie widziała kobietę w perspektywie jej macierzyństwa i wiążących się z tą funkcją zadań, obowiązków i następstw, akcentowała też potrzebę bycia żoną i matką, opiekunką ogniska domowego³⁸.

Wyznaczona niewiastom przez normy patriarchy sfera egzystencji, wykluczenie (niekiedy częściowe) z przestrzeni publicznej, narzuciły także tematykę uprawianego przez nie pisarstwa, w tym również w obszarze dokumentu osobistego, zdominowanego przez sprawy rodzinne, domowe, prywatne. Pamiętniki, wspomnienia, także dzienniki, listy, kroniki rodzinne, obejmujące formy autobiografizmu, tworzone były wyłącznie na użytek domowy, swój, „do szuflady”. Systematyczne notowanie wszystkich drobiazgów, jak podkreśla Philippe Lejeune, organizowało pamięć,

tworzenie zapisu wymaga, bym dokonał selekcji tego, czego doświadczyłem i że bym to skonstruował wokół określonych osi; że bym temu nadał pewną „narracyjną tożsamość”, dzięki której moje życie będzie mogło zostać utrwalone³⁹.

Prowadząc pamiętnik autor zatrzymuje czas, utrwala wspomnienia, czyni skromny wkład w zbiorową pamięć, a co najważniejsze zwierza się:

Papier to przyjaciel. Biorąc go za powiernika, uwalniacie się od swoich emocji, nie obciążając nimi drugiej osoby. Pozwala on swobodnie dawać wyraz rozczarowaniom, wybuchom gniewu, smutkom, wątpliwościom, ale także nadziejom i radościom.

Pisanie dawało oparcie, dodawało odwagi i sił na życie, pracę, niekiedy walkę, pozwalało na

prawienie kazań samemu sobie, na nawiązywanie w wyobraźni łączności z nieobecnymi, na zapanowanie nad czasem i zachowanie godności⁴⁰.

³⁷ Tamże, s. 8–9 i następne.

³⁸ Tamże, s. 11.

³⁹ P. Lejeune, „Drogi zeszycie...”, „drogi ekranie...”. *O dziennikach osobistych*, tłum. A. Karpowicz, M. i P. Rodakowie, Warszawa 2010, s. 39.

⁴⁰ Tamże, s. 39–41.

Wiele elementów składa się na zasadność i ważność literatury dokumentu osobistego. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują m.in. dokonany podczas tworzenia (pisania) wysiłek samopoznania, terapeutyczne działania przy prowadzeniu pamiętnika, przywoływanie i wydobywanie z pamięci zdarzeń oraz zachowywanie i utrwalanie ich dla potomnych. Kobięcy projekt „bycia-w-świecie” poprzez pisarstwo, a głównie kobiecą prozę wspomnieniową, pamiętnikarską, wydaje się interesujący ze względu na niewieści ogląd świata, doświadczanie rzeczywistości i jej porządkowanie, a także utrwalanie na papierze wrażeń, doznań, emocji. Pod szczególny ogląd, co już zaznaczałam, zostały tu wzięte narracje osobiste dwóch kobiet, które pełniły w literaturze XIX czy początków XX wieku rolę drugorzędną: „stały” przy boku mężów, w ich cieniu, egzystując tym samym na marginesie literatury, na jej obrzeżach, peryferiach. Jak się okazuje, rola obu jako pisarek, diariuszek okazała się znacząca i cenna.

Beata Wałęciuk-Dejneka

IN THE SHADOW. ZOFIA TOŁSTOJOWA'S (1844–1919) AND OF ANNA DOSTOJEWSKA'S (1846–1918) HIDDEN WRITING

The article is bringing the issue of the women's being up in world, according to Heidegger's concept „of being – in – world”. In this article, I write only about women's form of becoming known in literature through the writing. Such a presence determines female experience, family, social and national roles, love, initiation, rebellious or personal reports, and because of that is sending to the mythical and stereotyped phenomena rooted in the culture. It is also women's getting to know world. I chose women's personal notes from the 19th turning point and the 20th century – diaries which they constitute of certain kind reconstruction of the own history and the history of the family. So I will examine only chosen fragments of „Diaries” by Zofia Tołstojowa and „Memories” by Anna Dostojewska.

Słowa kluczowe: Rosja, literatura, osobiste narracje, pisarki: Zofia Tołstojowa, Anna Dostojewska.

Keywords: Russia, literature, personal narrations, writers: Zofia Tołstojowa, Anna Dostojewska.

BIBLIOGRAFIA

- Czermińska M., *Autobiograficzny trójkąt: świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2000.
Czermińska M., *O autobiografii i autobiograficzności*, [w:] *Autobiografia*, red. M. Czermińska, Gdańsk 2009.
Czermińska M., *Postawa autobiograficzna*, [w:] *Studia o narracji. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, Wrocław 1982.

- Czerska T., *Historia rodziny – rodzina w historii*, [w:] *Prywatne/publiczne. Gatunki pisarstwa kobiecego*, red. I. Iwasiów, Szczecin 2008.
- Czerska T., *Między autobiografią a opowieścią rodzinną. Kobiecte narracje osobiste w Polsce po 1944 roku w perspektywie historyczno-kulturowej*, Szczecin 2011.
- Domańska E., *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*, Poznań 1999.
- Dostojewska A., *Wspomnienia*, tłum. Z. Podgórzec, Warszawa 1988.
- Drużnikow J., *Rosyjskie mity. Od Puszkina do Pawlika Morozowa*, tłum. F. Ociepka, M. Putrament, Warszawa 1998.
- Historia życia prywatnego*, t. 1–5, Wrocław 1998–2000.
- Komisaruk E., *Od milczenia do zamilknięcia. Rosyjska proza kobieca na początku XX wieku. Wybrane aspekty*, Wrocław 2009.
- Kubis B., *Poznawcze i kształcące walory literatury dokumentu osobistego*, Opole 2007.
- Laszczak W., *Twórczość literacka kobiet w Rosji pierwszej połowy XIX wieku*, Opole 1993.
- Lejeune P., „Drogi zeszycie...”, „drogi ekranie...”. *O dziennikach osobistych*, tłum. A. Karpowicz, M. i P. Rodakowie, Warszawa 2010.
- Lubas-Bartoszyńska R., *Między autobiografią a literaturą*, Warszawa 1993.
- Lubas-Bartoszyńska R., *Style wypowiedzi pamiętnikarskiej*, Kraków 1983.
- Okoń W., *Ludzkie zadanie, czyli o kobiecie i sztuce w XIX wieku*, [w:] W. Okoń, *Wtajemniczenia. Studia z dziejów sztuki XIX i XX wieku*, Wrocław 1996.
- Perrot M., *Moja historia kobiet*, tłum. M. Szafrąńska-Brandt, Warszawa 2009.
- Pogonowska E., *Żona Gracza. Uwagi na marginesie pism autobiograficznych Anny Dostojewskiej*, [w:] *Księgowanie. Literatura, kobiety, pieniądze*, red. I. Iwasiów, A. Zawiszewska, Szczecin 2014.
- Rodak P., *Dziennik pisarza: między codzienną praktyką piśmienną a literaturą*, „Pamiętnik Literacki” 2006, z. 4.
- Tolstojowa Z., *Pamiętniki*, wyb. i tłum. M. Leśniewska, przedmowa W. Jakubowski, Kraków 1968.
- Wałęciuk-Dejneka B., *Nowa „ja”*. *Autorskie stwarzanie siebie na podstawie „Pamiętników” Zofii Tolstojowej (wybór)*, [w:] *Tożsamość kobiet: silne indywidualności w sztuce, literaturze i religii*, red. J. Połusznna i B. Wałęciuk-Dejneka, Kraków 2014.
- Wałęciuk-Dejneka B., *Kobieca koncepcja „bycia-w-świecie”: „ja” w rodzinie*. Z „Pamiętników” Zofii Tolstojowej (wybór), „Prace Literaturoznawcze” 2015, nr 3.
- Wałęciuk-Dejneka B., *Kobiece doświadczenie drogi: „ja” w podróży*. *Rozważania na podstawie „Wspomnień” Anny Dostojewskiej*, „Prace Literaturoznawcze” 2016, nr 4.
- Wojtkowiak Z., *Nauki pomocnicze historii najnowszej. Źródłoznawstwo. Źródła narracyjne*. Cz. 1, *Pamiętnik. Tekst literacki*, Poznań 2001.
- Ziątek Z., *Wiek dokumentu*, Warszawa 1999.
- Zimand R., *Diarysta Stefan Ż*, Wrocław 1990.